

Kavalat kaunottaret - Pohjolan orkideat

Markku Könkkölä

Orkideoiden eli kämmekkäkasvien heimo on laaja ja usein tikankonttikasvitkin otetaan mukaan, kuten tässäkin näyttelyssä. Tikankonttikasveilla on kaksi toimivaa hedettä, kämmekkäkasveilla vain yksi.

Yleensä kukat palkitseva pölyttäjensä medellä, mutta suuri osa kämmekkäkasveista on medettömiä. Suurin osa kämmeköistä houkuttelee pölyttäjiä matkimalla muiden heimojen medellisiä lajeja, kuten *Cephalanthera*-suvun valkut kellokasveja. Petoksessa helpottaa se, että monet lajit ovat aikaisia, jolloin vaihtoehtoja pölyttäjille on vähän tarjolla. Kämmeköiden lajien ja jopa taksonien sisäinen vaihtelukin helpottaa petosta, koska hyönteisten on vaikeampi oppia tuntemaan monimuotoiset medettömät kasvit.

Tikankontin medettömän kukan konttiin erehtynyt hyönteinen jää miltei vangiksi. Se pääsee pois siitintukun ja huulen välistä samalla pölyttäen kukan.

Pohjoismaisista lajeista pisimmälle petoksen ovat vieneet orhot, jotka näyttävät ja tuoksuvat hyönteisten mielestä naarailta ja houkuttelevat koiraita kukalle parittelemaan. Parittelun sijasta koiras pölyttääkin kukan toisensa jälkeen. Kun pistiäiskoiraat ovat lennossa jo ennen naaraita - orhojen kukinta-aikaan, niin erehtymisen mahdollisuus kasvaa. Pistiäisen lisäksi olen nähnyt kimalaisorhon kukilla myös ruskoseppiä, joihin siitepölymyhkyt ovat tarttuneet.

Kämmeköiden siemenet ovat pieniä, eikä niissä ole itämiseen tarvittavaa vararavintoa. Itäminen tapahtuu vain, jos sopiva sienirihmasto tavoittaa siemenen. Sienen ja kasvin yhteiselo jatkuu koko kasvin elämän ajan, tärkeintä kumppanuus on tietenkin lehtivihreättömillä lajeilla. Keveitä siemeniä levittää tuuli ja monilla kämmeköillä kukintavarsi jääkin törröttämään talven yli. Keveät siemenet mahdollistavat myös etälevinnän, jos vain sopivia paikkoja sienineen on.

Liuskakämmeköiden ryhmä on taksonomisesti vaikea ja joskus yksittäisen kasvin määrittäminen on lähes mahdotonta, koska taksonin sisäinen vaihtelu on niin suurta. Nykykäsityksen mukaan sukuun kuuluu pussi- ja seljakämmekän lisäksi kaksi kantalajia: kalkkimaarian- ja punakämmekä - loput suvun taksonit (toukokämmekä eli *Majalis*-ryhmä) ovat näiden kahden risteymistä muodostuneita. Risteymiä on muodostunut pitkän ajanjakson aikana useita kertoja eri paikoissa, eri aikaan ja muodostuu edelleen. Kun ottaa lisäksi huomioon kantalajien monimuotoisuuden ja takaisinristeymien suuren määrän, niin monimuotoisuudesta on tullut valtava.

Taulut ovat myytävänä. Ison (80x54cm) hinta on 190€, pääosa (60x40cm) 120€ ja pienet (45x30cm) 80€. Kuvat vapautuvat näyttelyn päätyttyä. Varauksen voi tehdä museon kauppaan. Museokaupassa on myös myytävänä orkideakorttejani.

Lehtotikankontti (*Cypripedium calceolus*) on orkideoistamme näyttävin. Sen suuret keltaiset kukat näkyvät kauas. Kasviyksilöt ovat pitkäikäisiä ja lisääntyvät myös kasvullisesti. Hyvällä paikalla kasvustot voivat olla aarienkin laajuisia. Varsinaisista kämmeköistä poiketen tikankontilla on kaksi hedettä, joissa siitepöly on tahmeana massana. Pohjoisilla kasvupaikoilla varressa on tavallisesti vain yksi medetön kukka, mutta etelämpänä usein kaksi.

Keltaiselle tikankontin muodolle (*Cypripedium calceolus v. viridiflorum*) ei ole suomenkielistä nimeä. Olen nähnyt sitä muutamalla paikalla Suomessa, Norjassa ja Virossa, kuulemma sitä on myös jossain Ruotsissa. Joskus olen nähnyt sellaisiakin, joissa tukilehdet ovat osittain keltaiset.

Suoneidonvaippa (*Epipactis palustris*) on vaateliias kasvupaikkansa suhteen. Sitä tavataan kaikissa Pohjoismaissa, mutta riittävän reheviä soita ei Suomessa paljon ole. Se lisääntyy kasvullisesti ja voi muodostaa hyvinkin laajoja kasvustoja. Sen tuoksuttomassa kukassa on vain hyvin vähän mettä.

Puna- ja miekkavalkku (*Cephalanthera rubra x longifolia*) risteymä. Tiedän vain yhden yhteisen kasvupaikan (Gotlannissa), mutta siellä risteymiä on runsaasti. Medettömät valkut hyönteiset näkevät kellokasvien kaltaisina.

Suurvalkku (*Cephalanthera damasonium*) on Pohjolassa harvinaisin sukunsa edustaja. Suureellisesta nimestä huolimatta se on pienin kukiltaan ja muutenkin. Olen nähnyt sitä vain Gotlannissa yhdellä paikalla, mutta sitä on myös Tanskassa. Medetön.

Hilkkäkämmekkä (*Orchis purpurea*) on aikainen, näyttävä ja harvinainen. Sen levinneisyysalue on eteläinen. Olen nähnyt sitä Tanskassa vain yhdellä paikalla, jossa savinen maaperä valuu mereen. Kämmeköiden kasvu siemenestä kukkivaksi yksilöksi kestää vuosia ja kasvupaikkojen maaperä on yleensä aika staattinen. Kukat tuoksuvia, mutta medettä.

Soikkokämmekkä (*Orchis militaris*) on saanut sotaisen tieteellisen nimensä kukan muodon vuoksi. Kukka muistuttaa ihmishahmoa, jolla on kypärä päässä. Laji on eteläinen, mutta yksi tunnetuimpia kaukoleviäjiä. Sitä onkin tavattu siellä täällä eteläisessä Suomessa kalkkialueilla, mutta vakiintuneen tuntuisia kasvustoja ei taida olla kuin yksi, Ahvenanmaalla.

Miehenkämme (*Orchis mascula*) on eteläinen ja sen levinneisyys ulottuu Ahvenanmaalle. Sen tummanpunainen väri on vallitseva, mutta joskus näkee myös vaaleita tai aivan valkoisia yksilöitä. Ahvenanmaalla on myös lähes violettikukkasia, yleensä aika pienikokoisia kasvustoja. Medetön.

Dactylorhiza majalis ssp. calcifugiens. Majalis-ryhmään kuuluva kämme, jota kasvaa vain Jyllannissa Tanskassa happamissa dyynipainanteissa.

Englanninkämme (*Dactylorhiza praetermissa*) lounainen, ei Suomessa.

Dactylorhiza pardalina kasvaa Tanskassa vain yhdellä suojellulla alueella. Sitä pidettiin ennen balttiantoukokämmekänä ja opastaulussa se oli vielä sillä nimellä kun viimeksi paikalla kävin. Se onkin hyvin samannäköinen ja sotkua lisää vielä se, että Mosberg on piirtänyt Suureen Pohjolan kasvioon balttiantoukokämmekän tämän mukaan.

Korpimaariankämme (*Dactylorhiza maculata ssp. maculata*) on yleisin kämme, jota usein sanotaan lyhyesti vain maariankämmeksi. Se levinneisyysalue kattaa lähes koko maan, jos vain löytyy soita ja oja.

Vahapunakämme (*Dactylorhiza incarnata v. ochroleuca*) on punakämmekän luunvalkea alalaji, jota olen nähnyt vain Itämeren suurimmilla saarilla. Sitä ei pidä sekoittaa joskus Suomestakin löytyviin valkoisiin suopunakämmekän yksilöihin, jotka ovat aivan hohtavan valkoisia.

Suopunakämme (*Dactylorhiza incarnata v. incarnata*) on nykykäsitteiden mukaan toinen *Dactylorhiza majalis s.l.* -ryhmän kantalajeista. Sitä tavataan ravinteisilla soilla miltei koko Pohjolassa, missä vain sellaisia soita on jäljellä.

Neidonkenkä (*Calypto bulbosa*) on aikainen metsäisten, pohjoisten kalkkiseutujen kasvi. Sen runsaimmat kasvupaikat ovat Kuusamossa ja Kemin kolmion alueella. Eteläisin kasvupaikka on Savonlinnassa. Se tekee vaaksan mittaisen varren latvaan yhden kauniin ja kookkaan kukan. Sillä on yksi ryppyreunainen lahti, joka talvehtii, joten kasvin voi tunnistaa aina lumettomaan aikaan.

Metsänemä (*Epipogium aphyllum*), englanniksi ghost orchid eli aavekämmekekä. Nimi juontunee kalvakasta lehtivihreättömästä olemuksesta. Mutta on kasvia pidetty muutenkin lähes mystisenä. Se ei välttämättä kuki joka vuosi ja saattaa maavartensa avulla siirtyä paikasta toiseen kunnes taas sopivana vuonna kukkii. Varmimmin kukkia löytää rannesoiden lähdepurojen sammaleisilta varsilta saniaisten alta. Sellaisilla paikoilla kosteusolot eivät paljoa vaihtele.

Kiiltovalkku (*Liparis loeselii*) on pieni ja hyvin vaativa kasvupaikkansa suhteen. Suomessa Ahvenanmaalla ja etelärannikon kalkkipitoisilla soilla sitä muutamia yksilöitä on. Runsain näkemäni esiintymä on ollut Gotlannissa, jossa yhdellä seisomalla laskin yli 50 yksilöä ja sitten en enää ollut varma mitä olin laskenut. Kasvusta jatkui suunnilleen yhtä tiheänä useiden aarian alueella.

Harajuuri (*Corallorhiza trifida*) on lähes kokonaan lehtivihreätön ja juuretonkin. Sen vanha nimi olikin hieman ristiriitainen juureton harajuuri.

Kimalaisorho (*Ophrys insectifera*) on vaateliias kasvupaikkansa suhteen. Se on eteläinen, mutta Norjassa sitä kasvaa miltei napapiirillä asti. Suomessa kasvupaikkoja on vain lounaan kalkkipaikoilla. Se matkii olemuksellaan ja tuoksullaan naaraspistiäistä ja koiras erehtyy kukkaan toisensa jälkeen parittelemaan ja pölyttää kasvin. Kuvassa kuitenkin on ruskoseppä (*Sericus brunneus*) sammoissa aikeissa.

Maariankirkiruoho (*Gymnadenia conopsea*) on endeeminen eli kotoperäinen Ruotsissa. Laji on risteymäperäinen, kantalajeina ovat rusko- (*Gymnadenia nigra*) ja ahokirkiruoho (*Gymnadenia conopsea*).

Lettokirkiruoho (*Gymnadenia conopsea* var. *lapponica*) on eteläistä muotoa pienempi ja sen kasvupaikat yleensä kosteampia.

Lettokalkkikämmekä (*Anacamptis palustris*) on yksi Pohjolan harvinaisimmista kämmeköistä. Runsaan kalkkipitoisuuden lisäksi sen kasvupaikkojen kosteus on tärkeää. Laji onkin hävinnyt monilta kasvupaikoiltaan ojituksen vuoksi.

Kartiokalkkikämmekä (*Anacamptis pyramidalis*) on eteläinen kalkkiseutujen kasvi, joka on saanut nimensä kukinnan kartiomaisesta muodosta.

Ruusukekalkkikämmekä (*Anacamptis morio*) on yksi aikaisimmista kämmeköistä. Sen levinneisyys rajoittuu eteläisimmille kalkkialueille.

Pohjanvalkolehdokki (*Platanthera bifolia subsp. latiflora*) on yksi yleisimmistä kämmeköistämme ja tuoksultaan se on voimakkain. Kukinta ajoittuu kesäkuun alusta juhannukseen. Silloin runsaan esiintymän voi löytää kesäyönä satojen metrienkin päästä.